

Arcom romló földi mása

Az emlékállítás narratív stratégiái

Felejtsd el arcom romló földi mását – fogalmazta meg utolsó kérését Dsida Jenő Végrendelet című versében. Azaz: a testre csak az élet folyamán van szükség; ami utána következik, mindaz már a testtől függetlenül zajlik. Ezért a testet el lehet, el kell felejtetni. Különösen a betegség és a haldoklás által megrontott testet.

A serdülőkortól a beteggondozást igénylő életkorig a test olyan üzenőfal, amely a kortárs társadalom felé folyamatosan aktuális tartalmakat közvetít. Ezek egyaránt vonatkoznak az egyén identitására, hangulatára, állapotára, státusára, ízlésére, környezetével, az eseményekkel szembeni attitűdjére. A test folyamatosan beszél a betegség és az egészség, a fáradtság és a diadal, a megalázottság és a szabadság, a fiatalság és az öregség dichotómiájáról.¹ A szociológia habitusoknak, testtechnikáknak nevezi azokat a szokásokat, amelyek segítségével az egyén ezeket a jelzéseket lebonyolítja.²

Az „utolsó átváltozás”³ megszűnteti a test kommunikációs szerepét. A rítuskutatás gyász munkának nevezi a halott körüli teendőket. Ezek egyik része a test megtisztítására, rituális elhelyezésére és eltüntetésére irányul. A temetés azonban másként emlékállító rítusként is értelmezhető.⁴

A halottnak való emlékállítás az európai mentalitás két nagy fordulatával kapcsolódik össze. Elterjedése után az írásról kiderült, hogy hatása jóval túllépett előrelátható következményeinek körén. Az írásnak a populáris kultúrába való beépülése a Gutenberg-galaxis expanzióját hozta magával, megváltoztatta a tudás architektúráját, a kapcsolattartási habitusokat, kitágította az életér fizikai dimenzióját, lineárisá alakította az időképzetet, hozzáférhetővé tette a múltat. Lehetővé tette a személyi identitás megkonstruálását, letétbe helyezését, a halott emlékének a családi-nemzetségi emlékezetben való őrzését.⁵

Európában a 18. században megnőtt a figyelem a társadalom, az egyének életszínvonalára és életmódjára irányában. A folyamatot Pierre Nora (1986, 359. o.; *Le Bras*, 1986) a társadalomra vonatkozó tudás demokratizálódásának és patrimonizálódásának nevezte. A mentalitás forradalmának ebben a században olyan kézzelfogható eseményei voltak, mint a birodalmi aritmetikának nevezett statisztika tudományának formálódása⁶, az anyakönyvvezetés – hosszú, a 16. századtól kezdődő előzmények utáni – kötelezővé tétele a társadalom áttekinthetősége végett, a társadalom eseményeit, közhangulatát leereagáló hírlapirodalom megszületése. Európában 1749-ben rendelték el az első népszámlálást. Magyarországon először II. József írta elő 1784-ben a lakosság összeírását.

A korábbi gondolathoz visszatérve, a temetés olyan beszédhelyzet, amelyben általában az élettről és a halálról, konkrétan a halott életéről és haláláról, a kapcsolatoknak a haláleset következtében történő átrendeződéséről, a haláleset helyzetének kezeléséről szóló diskurzus dominál. Sor kerül az elhunyt életének áttekintésére, teljesítményeinek számbavételére, emlékezetének megkonstruálására és kihelyezésére. A beszédhelyzet a család és az ismerősök kommunikatív emlékezetét aktivizálja, s a halott emlékének emlékezeti alakzatban, reprezentációkban való megörökítését és kihelyezését, azaz kulturális emlékezetté való átalakítását valósítja meg. Az emlékezési alakzat véglegessé, maradandóvá, felidézhetővé teszi az elhunyt emlékét. A temetés beszédhelyzetében a család, a rokonság

és a lokális társadalom olyan beszélőközösség és interpretív közösség, amely ismeri az adott helyzetre vonatkozó viselkedési, ezen belül verbális viselkedési normákat, a különböző aktivitásokat, a verbális megnyilatkozásokat a közösségi normák alapján interpretálja.⁷ A halálesetet megelőző és követő időszakban kibontakozó diskurzus kerete a társadalmi (rokonsági és más, a lokális társadalomban érvényes) szerepek rendszere. A halott közeli hozzátartozói ebben az időszakban a halottra, életpályájára, halála körülményeire, a temetés körülményeire vonatkozó információkat gyűjtnek össze, szelektálnak és forgalmazznak, közös tudást konstruálnak meg. A rokonok és ismerősök ez idő alatt kifejezik a hozzátartozókkal való szolidaritásukat, a halott nyugalmlára vonatkozó verbális, vallásos-mágikus kijelentéseket tesznek. A szertartásban részt vevő személyek kontextualizált egyénekként (családtag, lelkész, autodidakta költő), szerepüknek, a szerepükkel együtt járó normáknak és kötelezettségeknek megfelelően viselkednek.⁸ A halottas házban, a ravatalozóban és a temetési szertartáson megjelenő személyek, majd a temető látogatói a temetési szertartás üzenetének megfogalmazói, meghallgatói és befogadói. A halott emlékének megkonstruálása és folyamatos felelevenítése emlékezési gyakorlat, rítus, habitus, amely egyéni és kollektív cselekvések, gesztusok és beszédmódok alapján zajlik, s az egyént emlékező individuummá, a résztvevőket emlékezőközösséggé, emlékezetközösséggé (első leírása: *Halbwachs*, 1925) alakítja.

A műfajgenealógia megállapítása az, hogy amennyiben új tartalom kifejezése válik szükségessé, kialakulnak azok a tartalmi, formai és nyelvi kellékek, amelyek ezt lehetővé teszik. A műfajok sosem előzménytelenül születnek meg, magukba, új egységbe építik a diskurzus már meglévő formáit. A műfajok kétszer születnek meg; másodszor akkor, amikor sokan veszik használatba az új kifejezési formát, s a műfaj tartalmi-formai-nyelvi karakterei leegyszerűsödnek, állandósulnak és popularizálódnak. Szinkron dimenzióban, a műfajhierarchiában a műfajok kapcsolódnak egymáshoz, de ugyanakkor más-más funkciót látnak el, s ez az, ami elhatárolja őket egymástól, ami miatt kiegészítik egymást.

A halott szándékainak kinyilvánítása, a halott és környezete viszonyának rendezése, emlékének kihelyezése, a halottól való búcsúvétel, a gyász kinyilvánítása az utóbbi 200 év során a következő szövegtípusokban történt meg. A halálra készülődő egyén végrendeletben rendelkezik környezete, különösen leszármazottai számára anyagi javai szétosztása, az örökösök viszonyai és élete felől. A végrendelet írását a középkori előzmények után egy 1638-ban keltezett törvény szabványosította. A magántulajdon felszámolása (államosítás, kollektivizálás), az öröklés polgárjogi szabályozása a 20. századtól nagymértékben felszámolta a végrendelezés gyakorlatát. A verses halottbúcsúztatás a 17–18. században a temetési szertartás kiemelkedő strukturális eleme volt, előbb a társadalom elit rétegében, majd a parasztkántorok közvetítésével a nép körében is meghonosodott. A halott életpályájának áttekintése mellett szándékában állt az elhunyt privát világának és környezete nyilvános világának összekapcsolása. Az egyház már a 17. században ellene fordult, a tiltó rendelkezések hatása a 20. század második felében teljesedett be. A virrasztóénekek a rítus keretébe illeszkedve teremtették meg a gyász hangulatát, vezették le a fájdalmat, forgalmazták a halállal kapcsolatos sztereotip gondolatokat. Egyaránt származhattak a népi, a félnépi és az egyházi regiszterből (népi virrasztóének, virrasztóénekként énekelt népballada, zsoltár). A temetési prédikáció az étellel és a halállal kapcsolatos vallásos szemléletet közvetítette, kitért a halott életpályájára és életének tanulságaira. A kondoleálás és a temetést végigkísérő közhelyek a temetéssel kapcsolatos világnézetet jelenítik meg. Az írás, a nyomtatás és a nyomtatott média honosított meg olyan temetési szövegműfajokat, mint a sírfelirat, a koszorú- és koporsófelirat, a nyomtatott gyászjelentő, a temetési emléklap, az újságban a 19. század második felétől feladott gyászír, nekrológ, köszönetnyilvánítás.

Jelen előadás a halotról való beszélést három médium elemzésével közelíti meg, három kérdésre összpontosítva: a temetési diskurzus milyen mértékben irányul a testre és

a lélekre; melyek az életpálya narratív reprezentálásának motívumai; a fényképhasználat milyen mértékben válik az elhunyt megjelenítésének médiumává. Az elemzés az utóbbi másfél évszázad temetési diskurzusának változását ragadja meg.

A gyászjelentő angolul 'obituary' és 'necrology', franciául 'nécrologie', németül 'Totenzettel', 'Todesanzeige' és 'Nekrolog'. Az erdélyi magyar nyelvben 1768-ban 'gyászlevél' (*Erdélyi...*, 1984, 737. o.), 1842-ben 'szomorújelentés' néven (*Erdélyi...*, 2005, 614. o.) fordul elő.

A magyar gyászjelentő terjedelmesebb, kézzel írott előzménye a 17. századtól ismeretes. A 18. század során terjedelme csökkent, nyelvezete formalizálódott, sztereotipizálódott. Végső szöveg- és grafikai formáját a 19. század során nyerte el. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa Levéltárának nyilvántartásában a legkorábbi gyászjelentő 1822-ből maradt meg. Az Aranyosszéken előkerült legkorábbi gyászjelentő 1835-ből, családi gyűjteményben 1869-ből származik (*Keszeg*, 2004, II. 265. o., 1999, 97. o.). A vargyasi Daniel család gyűjteményében szereplő legkorábbi gyászjelentő 1858-ból származik.⁹ A Csernátoni Falumúzeum tulajdonában meglévő legkorábbi gyászjelentő 1842-ből származik Kolozsvárról, majd 1887-től a környéken is feltűnik (*Deák*, 2009, 168. o.). A Vajdaságban azonosított legkorábbi gyászjelentőt 1872-ben nyomtatták (*Tripolszky*, 1985, 393. o.). A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár kéziratárának gyászjelentő gyűjteményében az első nekrológ 1873-ból származik.¹⁰ A Vas Megyei Levéltár gyűjteményének legkorábbi darabját 1805-ben nyomtatták.¹¹ Német gyászjelentő készült 1780-ban.¹² Az amerikai adventista egyház archívuma 1850-től őriz gyászjelentőket.¹³

Jelen elemzésben 191 gyászjelentőt vettünk alapul, a következő időbeli megoszlás szerint: 57 gyászjelentő az 1874–1913 közötti időszakból származik, 85 az 1914–1944 közötti, 31 az 1945–1989 közötti, 18 pedig az 1990–2013 közötti időszakból. A gyászjelentőket Tordán, Kolozsvárt, Nagyenyeden, Désen, Csíkszeredában, valamint Torda környéki településeken (Kövend, Tordatúr) rendelték, s mindeniket Tordára címezték. A korpusz legelső gyászjelentőjét 1874-ben nyomtatták, Kolozsvárt, Papp Miklós nyomdájában.

A haldoklás és a meghalás az egyén és a környezete számára két síkon zajló, a test metamorfózisával kapcsolatos biológiai és a lélek sorsát befolyásoló, sorsának fordulópontját képező vallásos folyamat. Levezetése és irányítása mind a testre, mind a lélekre irányuló technikák és szertartások segítségével történik. Ezek a technikák orvosi, morális, jogi és vallásos jellegű mentális kontextusokba ágyazódnak. A halálra való felkészülés, a haldoklás és a meghalás többé-kevésbé tudatos individuális folyamat, amelyet primér szociális környezete (család, rokonság, szomszédság, barátok, munkatársak, egyleti társak), valamint különböző (orvosi, szociális, egyházi, közigazgatási és jogi, temetésszervező) intézmények figyelme és esetleges közreműködése kísér. A halál ténye különböző szinteken, különbözőképpen reprezentálódik. Az orvosi és halottkém szolgálat a halált a test, a fiziológiai funkciók szintjén bekövetkező eseményként regisztrálja. A bűnügyi szolgálat a halál bekövetkeztének körülményeit a törvényesség kritériumai alapján ítéli meg. A közigazgatás az egyén életpályájának eseményeit jegyzi fel, a halott utódaira háruló jogokat és kötelezettségeket állapítja meg. Ezek az intézmények a metafizika utáni gondolkodás motívumait és logikáját használva nevezik meg a halált és körülményeit, az intézményre jellemző fogalmi nyelven.

A gyászjelentő a temetési szertartás keretében különböző intézmények és különböző intézményi mentalitások között mediál. A család perspektíváját követve a halál tényét vesztésként, gyászsként jeleníti meg. Az érvényben lévő életpálya és családmódellek és nyelvi sztereotípiák segítségével bemutatja az elhunyt életpályáját, elhunytának körülményeit, szociális kapcsolatait. A haldoklás körülményeinek bemutatásában kiküszöböli, láthatatlanná teszi a haldoklás és a halál hagyományos, népi mentalitás alapján történő

értelmezését (a halál előjelei, rontás okozta halál, elhunyt hozzátartozókkal való kapcsolatfelvétel, a halál 'malmort' típusú értelmezése, a lélek visszajárásának lehetősége). Az életpálya és a meghalás bemutatásában a gyászjelentő szövegében előtérbe kerülnek a keresztényi, a polgári, állampolgári minták (állampolgári, közösségi elvárásoknak való megfelelés, türelmes, fegyelmezett haldoklás).¹⁴

A fenti korpusz áttekintése azt bizonyította, hogy a temetési szertartásban a szertartás hagyományos két funkciója (a holttest elhantolása, a lélek túlvilági nyugalmanak biztosítása) mellett megjelenik az emlékállítás mint új funkció. Az első motívum a 191 gyászjelentőben 180 alkalommal tűnik fel a meghalás nyelvi megnevezésében, 135 alkalommal a temetési szertartás funkciójának megnevezésében, 143 alkalommal a záradékban, összesen tehát 329 alkalommal. A második motívum előfordulásának adatai: $37+33+14=84$, a harmadik előfordulásának adatai pedig a következők: $0+0+109$. Az elemzett szövegekörpuszban tehát az első motívum, a test halálának és síri nyugalmanak megjelenítése dominál. A temetési szertartásban látványosan előre tör egy új funkció, az emlékállítás funkciója. Az emlék a halott halál utáni továbbélésének formája, az emlékezés az utódoknak a halottal szembeni morális és vallásos kötelezettsége.¹⁵ Az emlékőrzés és a lélek sorsának, továbbélésének motívuma közel azonos számban fordul elő.

Az epitáfium a személyes sorsra, életpályára összpontosító biografikus szövegtípus. Elsődlegesen a születés, az életpálya (az életkor) és a halál toposzaiból szerveződik. Funkciói közül kettőt kell kiemelni. Miután az egyén életpályája lezárul, s az elhantolás által az elhunyt teste láthatatlanná válik, a síremlék s a rá kerülő epitáfium a kulturális emlékezet fenntartásának eszköze. Az egyént a halottak társadalmába integrálja, kijelöli, megnevezi a nyugalmaról és az emlékeről gondoskodó élőket. E szociális funkció mellett a másik jelentős funkciója pragmatikus jellegű: a halott nyugalmaról, lelki üdvösségéről való gondoskodás (az epitáfiumot záró kívánság, a temetőlátogató emlékezésre, fohászra való felszólítása). Ezáltal a halott – az emlékezés révén – az élők társadalmába illeszkedik be. A családi emlékezési habitus a sírfelirat használatának másodlagos, szekundér kontextusa.

A márványtáblára vésett sírfeliratok létezéséről a magyar nyelvterületen a kutatásnak a 16. század elejétől van tudomása. A 17. századtól a templom falára akasztott vagy a síron állított fejfára rögzített deszkaepitáfiumok készültek. Az emlékjelet megnevező szó a felirat szövegét is jelölni kezdte. Mellette a 18. században további magyar elnevezések jelentek meg: 'fejfáírás', 'fára való írás'. Erdélyben a legrégebbi sírfeliratok a 16. század első feléből maradtak fenn. A temetők a 16. században távolodtak el a templomtól. Kolozsvárt a Házsongárd 1585-ben nyílt meg. A kőből készült sírjelek Európában a 16–17. században jelentek meg (korábbi, már 12. századi előzmények után) (*Balassa*, 1989, 54. o.; *Novák*, 2005, 84. o.), és a 18. században terjedtek el főúri-polgári hatásra.¹⁶ A paraszti, kőből készült sírjelek a 18–19. században jelentek meg, és a 20. században szaporodtak el, főként olyan településeken, ahol a kő adott volt. A fejfák megjelenése a protestantizmus terjedésével áll összefüggésben. A 20. század közepén általánosan elterjedt a beton és műkő, esetleg a márványtáblával kiegészített síremlék.

A korai (szarkofág és obeliszka alakú) síremlékek nagyobb felületet kínáltak a felirat számára. Állításuk összefüggésben volt a rendiség tudatával és a nemzeti érdekekkel. A síremlékek mérete az évszázadok során fokozatosan lecsökkent, ezzel együtt beszűkült a felirat terjedelme és szemantikai mezeje is. A fából készült sírjelek alkalmazása kezdetől fogva rövid szöveg feljegyzését tette lehetővé. A rendiség jelentőségének csökkenésével, a köztemetők terjedésével az epitáfiumok az individuumra irányították a figyelmet.

A másik oldalon a sírfeliratok a halállal, a túlvilági élettel kapcsolatos vallásos és világi mentalitással, valamint a társadalmi reprezentációs habitusokkal vannak összefüggésben.

Erdélyi magyar nyelvű sírfeliratokat tartalmazó, folyamatosan bővülő adatbázisomban 58 településről származó 963 sírjel leírása és felirata található. A legkorábbi epitáfium

1570-ből származik, a legfrissebb sírfelirat pedig 2005-ből. Az adatbázis 277 adatát vontam be abba az elemzésbe, amely arra kérdez rá, hogy a fél évezred során az emlékállítás gyakorlatában milyen szempontok érvényesülnek. Amennyiben a sírfelirat egy életpálya, életút narratív reprezentációja, melyek azok az ismétlődő motívumok, amelyek ezt megjelenítik – azaz a haláleset bekövezte után az elhunyt környezete az elhunyt személy életéből mit tart fontosnak kiemelni és megörökíteni.¹⁷

A 435 évet átfogó időintervallumot hat korszakra osztottuk. A korszakváltó évek 1784, 1867, 1914, 1944, 1989. Kijelölésüket a társadalomtörténetben betöltött, a mentalitásra, a kommunikációra és a mindennapi életre is kiható jelentőségük indokolta.

A sírjelekre kerülő biográfia a következő motívumokat tartalmazza.

A név konvencionálisan az egyén azonosítására szolgáló (karakter). A név a halott elhunytá után is – talán még hatványozottabban – ezt a szerepet tölti be. A sírok szándékos jelölhetlensége, a sírfelirat elhagyása vagy erodálódása a kulturális felejtés formája. Az adatbázisba került sírfeliratok névhasználatával kapcsolatban két megjegyzés tehető. A sírfeliraton a csecsemőt, a kiskorú gyermeket nem minden esetben jelölik meg a családnévvel; a sírjelre – akárcsak a gyászjelentőre – mindössze keresztnéve kerül rá. Ugyanakkor a sírfeliraton enyhén érvényesül az elhunyt bizalmas, családias, baráti névhasználat (becenévvel) való azonosítása.

Akárcsak a névvel történő azonosítás, az egyén életének időbe ágyazása elmaradhatatlan motívuma a sírfeliratnak. A sírjel sírfelirattal való ellátása a nem értelmiségi társadalmi rétegekben az írás popularizálódásának jele, s ennek következménye a ciklikus időstruktúráról a lineáris időképzetre való áttérés, a folyó idő számon tartása, a vele való lépéstartás, a hozzá való tudatos viszonyulás, az egyén életének a lineáris időben való elhelyezése. Ehhez járult hozzá az egyén életrajzi adatainak az adminisztráció általi számontartása. Az 1570-es évek általános gyakorlata az elhunytat az elhalálozás évével és a halott életkorával helyezi el időben. Az 1570–1784 közötti időszakban a születés éve egyetlen alkalommal sem tűnik fel, 1785–1867 között a sírfeliratok 7,5 százalékában, 1868–1913 között szintén hiányzik. 1914-től kezdve a születési év szerepeltetésére egyre gyakrabban kerül sor. 1914–1944 között a sírfeliratok 26,9 százaléka, 1945–1989 között 97,6 százaléka, 1989 után pedig 100 százaléka tartalmazza a születés évét. A halál éve elszórt esetektől eltekintve 1570-től kezdve következetesen szerepel a sírfeliratokon. Jelentősen módosult a lezárult élet időtartamának jelzése. 1570–1784 között a sírfeliratok 60 százaléka, 1785–1868 között 65,1 százaléka, 1868–1913 között 48,7 százaléka, szerepelteti az elhunyt életkorát. Innen a születési év feljegyzésével párhuzamosan kiszorul ennek az adatnak a szerepeltetése. 1914–1944 között az életkor már csupán a sírfeliratok 28,8 százalékában, 1945–1989 között pedig csupán 6,9 százalékában, 1989–2005 között pedig 8,3 százalékában találjuk meg.

Miközben a halál az elhunytat véglegesen kiszakítja környezetéből, eltávolítja a hozzátartozóktól, az egyén hozzátartozóinak a sírfeliraton való megnevezése az elhunyt szociális beágyazását végzi el. A beágyazódás gazdaságtropológiai terminus, amely arra utal, hogy a termelési gyakorlat során az egyén szociális kontextusba épül be. A sírfeliratra felkerülhet az elhunyt szüleinek, élettársának, gyermekeinek, ritkán más közeli rokon vagy barát neve. A társadalmi beágyazásra két pragmatikus funkcióból kerül sor. Az egyazon narratívumban való előfordulás az egyénekre, az elhunyttól az élőkre, az élőkrol az elhunytá átruházza azt a társadalmi tekintélyt, presztízt, amelyre valamelyikük – szakmai teljesítményei, közéleti szerepe, jelentős eseményekben való részvétele révén – szert tett. A beágyazás másik, gyakorlati oka az elhunyt lelki üdvösségéről, túlvilági nyugalmaról, valamint emlékééről és síremlékéről való gondoskodás feladatként való szétosztása a túlélők között.

Az 1570–1784 közötti korszakban a sírfeliratok 33 százaléka az elhunyt szüleit, 20 százaléka élettársát, 13 százaléka pedig gyermekeit nevesíti. Az 1785–1868 közötti kor-

szakban az élettársat a feliratok 31,8 százaléka, a gyermekeket 27,2 százaléka, a szülőket 13,6 százaléka nevezi meg. A két világháború közötti időben és a szocializmus éveiben az élettárs megnevezése dominál (46,1, illetve 53,4 százalék). 1989 után a fiatal korosztály nagyszámban külföldi vendégmunkára utazik. A magukra maradt felnőttek maguk kényszerülnek síremléküket előkészíteni. Ennek következtében a sírfeliratról elmarad a hozzátartozók nevesítése. Ebben a korszakban a sírfeliratok 45 százaléka tartalmazza ezt a motívumot, ezen belül szintén az élettárs megnevezése dominál (33,3 százalék).

A rendelkezésünkre álló, közel fél évezredet lefedő szövegtörzset szerint az elhunyt narratív emlékezetében szórványosan bukkan fel három motívum: az elhunyt polgári foglalkozása, iskolai végzettsége, a történelmi eseményben való részvétele.

Az 1570–1784 közötti sírfeliratok 6 százaléka, az 1785–1868 közöttiek 15 százaléka, az 1868–1913 közöttiek 15,3 százaléka, az 1914–1944 közöttiek 28,8 százaléka, az 1945–1989 közöttiek 9,3 százaléka, az 1989 után készült sírfeliratok 8,3 százaléka nevezi meg az elhunyt foglalkozását. A feltüntetett foglalkozások között mindössze néhány státusnév fordul elő. Státusnévnek számítanak a feudális és a polgári közélet foglalkozásai (lelkész/esperes, kántor, kántortanító/tanító/tanár/iskolamester, gazdatiszt, ügyvéd, közjegyző, törvénybíró, gyógyszerész, ezredes, csendőr), a fizikai munkavégzés feltüntetése (földmunkás, bányász) elvéve bukkan fel. A nők foglalkozás szerinti identifikálása nincs szokásban. 1868 után jelenik meg az első eset, s mindvégig a tanítóskodás bizonyul az egyedüli szerepeltethető női foglalkozásnak. Az értelmiségi életpályát megalapozó tanulmányok elvégzése 1785–1944 között válik az életpálya tematizált motívumává. Az iskolai végzettség 1785–1868 között kizárólagosan a férfiak között, 7,5 százaléka, 1868–1913 között 3,8 százaléka, 1914–1944 között 1,9 százaléka esetében jelenik meg.

A sírfeliratokon a férfiak magánéletének történelmi dimenzióba ágyazását a nemzeti érzés előretörése hozza magával. Az 1848–1849-es szabadságharcban való részvétel emlékezetes biografikus tény, amit a 30–40 évvel később bekövetkezett halál esetében is felemlenek. A két világháború és a hadifogság olyan sorseseeményt jelentett, amely – a rövid ideig érvényesülő hazafias frazeológiát felváltva – a férfiak sírfeliratában erőszakos, értelmetlen áldozatként jelenik meg.

A sírfeliratok közel egynegyede vállalkozik arra, hogy az elhunyt valamilyen tulajdonságát megnevezze. Ez a tulajdonság pedig ritkán fizikai természetű. Az egyén azonosítására később hivatalosan is alkalmazott ismertető jegyek (bőr, haj, szem színe, magasság, anyajegy) említetlenek. Egy 1636-ban elhunyt személy „szép kedves gyermek” volt (Marosvásárhely, 1636), két, 1649-ben és 1650-ben meghalt személy „becsületes, tisztességes” életet élt (Marosvásárhely, 1649, 1650), egy 1690-ben elhunyt nő pedig „kedves házastárs” volt (Marosvásárhely, 1690). A következő korszakban a kiemelkedő tulajdonságok a családszeretet, a házastársi hűség, a keresztényi erkölcsösség és a közéleti aktivitás, segítőkészség. Lánygyermek esetén „szép virág vala”, „kedves lány”, „szűz virág”, a nőhalott esetén „legjobb nő és anya”, „legjobb édesanya”, „a vallás és tanulmányok közjovót előmozdító nagylelkű asszony”, „egy szelíd nő, ki férjéhez ritka pár volt”. A férfi halott minősítésére szolgáló értékek a „szorgalom, tiszta erkölcs, vallásosság embere”; „jó apa, hív férj”; „jó apa, hű keresztény, közhasznú polgár, buzgó kurátor”; „jámbor keresztény”; „sok szegénnyel jól tett”; „emberbarát”. Egy Tordán, 1835-ben elhunyt férfi „mindenek aránt közszeretettel, az esméretlenhez szelídséggel, mások ügyesbajos dolgaira hívsággal, barátaihoz egyenességgel, házastársa és gyermekei javak aránt buzgó munkás indulattal s őket igazán szerető szívvel, a nagyobbakhoz nyájos leereszkedéssel viseltetett, hív férj, jó emberbarát, hasznos ügyvéd, szerető vérboldogító atya, igaz keresztény”. Egy házaspár sírfelirata mindkét halottat minősíti: „páratlan házaspár, derék polgár, jó nő”, egy másik pár „jó szülők”. Az 1868–1913 közötti korszak sírfeliratai a legközvetlenebbek. A feliratok mintegy egynegyede (24,9 százalék) megnevezi az elhunyt tulajdonságát, azonos arányban a férfi- és a nőhalottak

esetében. Ez lehet a zsenge kor („hajadon leány”), a más településről való származás, a környezettől elütő vallás, általános tulajdonság („kedves”, „szeretett”, „áldott emlékeztű”), gyermeki kvalitás („kedves jó fiunk”, „jó fiú”), férji, apai és rokoni („jó férj”, „jó férj és apa”, „gyermekéiért önfeláldozó jó atya”, „hű férj”, „önfeláldozó testvér és jó rokon”) valamint női és anyai erény („nagy szíve volt mint nő, mint anya és papné, nagy volt a hűségben, a szeretetben, az önfeláldozásban”; „gondos nő és szerető édesanya”; „felejthetetlen jó édesanya”; „jó édesanya, jó nagymama”; „hűséges nő”), közéleti elkötelezettség („fáradhatatlan szorgalmú, munkás gazda, áldozatra kész polgár”; „az igaz vallásosság, páratlan szorgalom és a szeretet gyakorlása jellemezte életét”). 1914–1944 között a sírfeliratok 21 százaléka örökíti meg az elhunyt tulajdonságait. A tulajdonságok minden esetben a szülő-gyermek és házastársi kapcsolatra utalnak („drága apám”; „szerető édesapa és nagyapa”; „hű férj, munkás gazda”; „felejthetetlen jó fiú”; „felejthetetlen férj, jó édesapa”; „hűséges feleség, gondos édesanya”; „felejthetetlen hitves és szerető jó édesanya”; „jó édesapa és jó édesanya”; „gyermekéikért önfeláldozó jó szülők”). Ezt követően az elhunyt tulajdonságainak megnevezése gyakrabban kimarad, 1989 után pedig a biografikus reprezentáció sematizálódása következtében a sírfeliratról szinte teljesen eliminálódik az elhunyt tulajdonságainak megnevezése.

A halál, az „utolsó átváltozás” a test metamorfózisát, átalakítását hajtja végre. Megszűnik a saját test fölött ellenőrzés, felügyelet. A test meghal, megváltozik, eltorzul. A sírfelirat diszkrétén kezeli a test degradálódását. Amennyiben a halál témává válik, mindössze az oka tematizálódik, a test átalakulása nem. A halált előidéző betegség mindvégig szórványosan bukkan fel. 1883-ban Torockón egy férfi „hirtelen jött halállal” halt meg, 1887-ben Székelykocsárdon egy férfi „véletlenül elhalt”, 1873-ban Körösfőn a „nagy kollera” okozott halált, 1891-ben egy személy „a korondi fürdőben” fejezte be életét, 1888-ban Korondon egy csendőr „szolgálati teljesítésében rablógyilkosok által végeztetett ki”. Kőkösön 1896-ban egy férfi „lelke háborodását el viselni nem bírván ön kezével vetett véget életének férfikora nyarán”. 2 sírfelirat általában minősíti az elhunyt életét. 1887-ben a Székelykocsárdon fiatalon elhunyt férfi „jövőjéhez fűzött szép reményeket letarolta a mostoha sors”. Egy Disznajón, 1935-ben elhunyt férfi „szívét nehéz betegség ölte meg”. Jellemzőnek tekinthető az erőszakos, váratlan halál tematizálása. 1943-ban a kökösi tanító házaspár baleset áldozata lett. 1945-ben Korondon, 1948-ban Alvincen, 1952-ben Disznajón, 1953-ban Alvincen, 1956-ban Parajdon állítottak emléket a második világháborúban vagy az azt követő hadifogságban elhunyt férfiaknak. A disznajói temetőben 1951-ben, Parajdon 1953-ban a katonai szolgálat áldozatává vált férfiakat nevesítették. Vadasdon 1949-ben a diktatúra áldozatává vált egy férfi. Későbbben vált lehetővé a tragédia megörökítése. A disznajói temető egy 1957-es baleset áldozatának hamvait őrzi. A halál okát a sírfeliratok a kivételes esetekben nevezik meg. Egy kissolymosi nő 1960-ban „sok szenvedés után” hunyt el. 1961-ben egy baróti férfi „a hazáért” vesztette életét. 1962-ben egy vadasdi férfi „villámcsapás által” lett a halál áldozata, 1968-ban Homoródszentlászlón egy férfi „önfeláldozó munkában baleset áldozata lett”.

A halottal kapcsolatos rituális diskurzus közömbös, vagy inkább tapintatos az elhunyt fizikai kvalitásaival, a test képével szemben. Az élet, a betegségek kikezdi, a halál végleg legyőzi a testet: „Ne késsél olvasni / mit mivel a halál / Kőkösi NAGY ÁDÁM / s neje NAGY AMÁLIÁVAL / Két kis gyermekeik / SÁNDOR ÉS / LAJOSSAL” (Kökös, 1881), „ekkor a halál / prédája lettem” (Kökös, 1882), „DE A HALÁL / IGY BÁNT VELEM” (Csomakőrös, 1900), „Szerettem volna köztetek élni / De a betegség legyőzött” (Disznajó, 1991), „A betegség legyőzött s el kellett menni” (Disznajó, 1999), „Váratlanul jött a halál” (Temesrékás, 1993). A fiatal halott testének metamorfózisát a virág metafora teszi érzékletessé: „E SZÜZ VIRÁG / ÉLTE 17 ÉVÉBEN LEVE / TSAK MEGASZATT ÁG” (Torockó 1840), „VIRÁGZO TAVASZ / SZA UTÁN HERVASZTA / EL EGY MOSTOHA ŐSZ” (Torda, 1850), „LETORT VIRÁG / KI SEMNYILA /

CSEGEZI / ROZA / ELHERVADA” (Harasztos, 1893), „VIRÁG VOL / TAM EL HER-
VAT / TAM NEM IS ÉL / TEM SIRBA SZÁL / TAM” (Harasztos, 1893), „Ifju és virág
voltam / Szüleimnek egyetlen reménysége / S a virág elhullt” (Harasztos, 1944), „Elher-
vadt a virág legszebb korában, nincs Csizmadia Árpád az élők sorában” (Vadasd, 1951),
„Elhervadt virágom / Nyiló erdejében / Kialudt életem / Legszebb idejében” (Disznajó,
1959), „FIJATAL KORÁBALETÖRT / SZÉPRÓZSA” (Parajd, 1953), „Szép fiatal /

Másik oldalon az identitások és az életvezetési stratégiák differenciálódása a figyelmet a test és az életpálya megkonstruálására irányítja. A temetés olyan beszédhelyezetté alakul, amelyben az emlékállítás céljával állandósul az egyénről beszélés. A biografikus beszédmód narratív emlékezői alakzatokat hoz létre, amelyek generációkon keresztül tárolni tudják az elhunyt személy emlékét. Az emlékezőzés médiumává a populáris használatba beépült írás, majd a 20. század elejétől a fénykép válik. A temetési szertartás keretében megalkotott emlékezői alakzatok az elhunytat szociális dimenzióba ágyazzák, kapcsolatba hozzák a történelmi eseményekkel, a korszak érvényes ideológiáival, a közélettel. Az emlékezői alakzatok a biografikus narrációt veszik alapul, s ebben a test megjelenítése nem jut szerephez.

rózsa alig hogy kinyíltam / 24 éves korban máris elhervadtam” (Disznajó, 1978), „Ékes rózsa szála / El ragadt / A halál / Nem volt meg mentésem / Ott találtak össze törve / Engem az út szélén” (Mezőveresegyháza, 1978). A ravatalra kihelyezett test szertartásosan megtekinthető, számba vehető az erodálása. A test állapotából egyrészt a haloklás szenvedéseire lehet következtetni, másrészt a közösségben bekövetkező következő halálesetre. A halott közszemlére kitett testének megtekintése, sőt érintése ajánlott.

Az elhunyt emlékének megörökítésében a fénykép megjelenése és elterjedése fordulópontot jelent. A fénykép a testet, az elhunyt fizikai karaktereit teszi láthatóvá. Az 58 településről származó 963 sírjel közül 81 tartalmaz fényképet. A legkorábbi fénykép a kökői temetőben tűnik fel 1900-ban, idős hölgy sírjelen, ugyanitt 1905-ben, 21 éves nő sírkövén. Verespatakon 1928-ban 44 éves nő, Alvincen 1933-ban Galiciában eltűnt 53 éves férfi sírjára kerül fénykép. Fénykép kerülhet a felnőtt, idős elhunyt sírjére. A 81 esetből 12 felnőtt elhunytat tesz láthatóvá egyszemélyes képen, 14 pedig az elhunytat élettársával ábrázolja. Gyakoribb azonban a fiatalon elhunytak képi megjelenítése. 15 esetben fiatalon elhunyt házasembernek, 25 esetben 18 év fölötti fiatalnak, 15 esetben pedig 18 év alatti személynek helyeznek fényképet a sírkövére.

Valójában azonban a sírjelre kerülő fénykép kontraprezentikus módon jeleníti meg az elhunytat. A fénykép általában a fiatal, egészséges testet jeleníti meg, az elhunytat 5–10 évvel, akár egy egész életszakasszal is visszafiatalítja. A sírjelre kerülő fénykép szerepét fogalmazza meg az alábbi, Koron-

don 1968-ban elhelyezett felirat: „Itt pihennek egy / igazi édes testvér / az ő kis öccsével / SIMÉNY ÁKOS / 1927–1965 / SIMÉNY DOMOKOS / 1965–1968 / Amig éltem szokat szaladgáltam / míg egy lukszus kocsit elé futottam / s életem eloltotta így / hagytam szü-
leimet bu / ban. Szüleim ha erre járnak / lássák a mosolygós arcomat.”

Következtetések

Az újkortól kezdve fokozatosan növekedni kezd az egyének, az életpályák és életkörülmények iránti érdeklődés. Az egyénekre, csoportokra, a társadalomra vonatkozó tudás halmozódása vezet el a társadalomtudományok (statisztika, szociológia, etnológia, zsurnalisztika) 19. századi megszületéséhez. Az intézmények (egyház, oktatás, állam) rendre, fokozódó mértékben berendezkednek az individuumokkal való kapcsolattartásra, az individuumok számontartására. Másik oldalon az identitások és az életvezetési stratégiák differenciálódása a figyelmet a test és az életpálya megkonstruálására irányítja. A temetés olyan beszédhelyzetté alakul, amelyben az emlékállítás céljával állandósul az egyénről beszélés. A biografikus beszédmód narratív emlékezési alakzatokat hoz létre, amelyek generációkon keresztül tárolni tudják az elhunyt személy emlékét. Az emlékörzés médiumává a populáris használatba beépült írás, majd a 20. század elejétől a fénykép válik. A temetési szertartás keretében megalkotott emlékezési alakzatok az elhunytat szociális dimenzióba ágyazzák, kapcsolatba hozzák a történelmi eseményekkel, a korszak érvényes ideológiáival, a közélettel. Az emlékezési alakzatok a biografikus narrációt veszik alapul, s ebben a test megjelenítése nem jut szerephez.

Irodalomjegyzék

- Balassa Iván (1989): *A magyar falvak temetői*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Boetsch, G. és Cheveau, D. (2000, szerk.): *Le corps dans tous ses états. Regards anthropologiques*. CNRS Éditions, Paris.
- Boltanski, L. (1971): Les usages sociaux du corps. *Annales*, ESC I. 205–231.
- Boudon, R. (1990): *La logique du social*. Hachette Littératures, Paris.
- Bourdieu, P. (1978) Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi érzékeléséről. In: uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Gondolat, Budapest. 151–164.
- Bras, H. le (1986): La Statistique générale de la France. In: Nora, P. (szerk.): *Les lieux de mémoire*. II. La Nation 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine.) Gallimard, Paris. 317–353.
- Breton, D. le (1992): *La sociologie du corps*. PUF, Paris.
- Csabai Márta és Erős Ferenc (2002, szerk.): *Testbeszéd, Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Új Mandátum, Budapest.
- Deák Ferenc (2009): *Temetkezési és halottas szokások Csernátónban és környékén*. Pallas-Akadémia, Csikszereda.
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IV. Fém-Ha. (1984) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XII. Szák-Táv. (2005) Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest–Kolozsvár.
- Fish, S. (1980): *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Harvard University Press, Cambridge.
- Hymes, D. (1979): A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Csaba és Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus – Kommunikáció – Interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 213–263.
- Keszeg Vilmos (1999): Századeleji gyászjelentő lapok. In: uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 95–110.
- Keszeg Vilmos (2000): Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In: Cseri Miklós, Kósa László és T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*. Magyar Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 131–164.
- Keszeg Vilmos (2002): A halott biográfiája: lázadás a névtelen halál ellen. In: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Korunk Baráti Társaság – KOMP-PRESS, Kolozsvár. 205–256.
- Keszeg Vilmos (2004): *Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok I–II*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.
- Keszeg Vilmos (2008a): *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet. KJNT–BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- Keszeg Vilmos (2008b): A katonaság és a történelem. In: Ilyés Sándor és Keszeg Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 205–254.

Keszeg Vilmos (2010): A betegség és a halál megjelenítése az erdélyi építáfiumokban. In: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest. 677–694.

Keszeg Vilmos (2011): Az egyéni sors megjelenítése a sírfeliratokban. In: Pap Levente és Tapodi Zsuzsa (szerk.): *Kapcsolatok, képek. Imagológiai tanulmányok*. Státus Kiadó, Csikszereda 24–51.

Kunt Ernő (1987): *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Gondolat, Budapest.

Loux, F. (1978): *L'homme et son corps dans la société traditionnelle*. Édition de la Réunion des musées nationaux, Paris.

Luka Zsuzsánna (2010) *A vargyasi Daniel család gyászjelentő-gyűjteményének vizsgálata*. Mesteri

szakdolgozat. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Mauss, M. (2004): A test technikái. In: *Szociológia és antropológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 425–448.

Nora, P. (1986): Les mémoires d'État. In: uő (szerk.): *Les Lieux de mémoire*. II. 2. Gallimard, Paris. 355–400.

Novák László Ferenc (2005): *Fejfa monográfia*. Arany János Múzeum, Nagykőrös.

Ouritskaia, R. (2005): Malmorts, deuil et revenants en Russie, traditions et actualités. In: Bonnet-Carbonell, J (szerk.) *Malmorts, revenants et vampires en Europe*. L'Harmattan, Paris. 123–132.

Tripolszky Géza (1985) A halálhír közlése – gyászjelentések. *Hungarológiai Közlemények*, 17. 64–65. sz. 391–401.

Jegyzetek

¹ A test által közvetített szociális üzenetekről: *Breton*, 1992, a test szociális használatáról: *Boltanski*, 1971; *Boetsch* és *Cheveau*, 2000; *Bourdieu*, 1978; *Csabi* és *Erős*, 2002. A test történeti dimenzióban való érzékeléséhez: *Loux*, 1978.

² A fogalom értelmezése, a testtechnikák bemutatása: *Mauss*, 2004.

³ A halál mint utolsó átváltozás rítuselemeinek leírása: *Kunt*, 1987.

⁴ A temetésnek az elhunyt emléke megkonstruálásának és kihelyezésének rítusaként való értelmezése, az emlékéllátás technikái és stratégiái: *Keszeg*, 2000.

⁵ Az írásnak a mindennapi életbe való beépüléséről és jelentéséről: *Keszeg*, 2008, 115–140., 167–184. o.

⁶ A fogalom 1749-től van használatban.

⁷ A 'beszélőközösség' a beszélés antropológiájának terminusa (lásd: *Hymes*, 1979). Az 'interpretív közösség' definíciója: *Fish*, 1980.

⁸ A 'kontextualizált individuum' a francia szociológia terminusa: *Boudon*, 1979. Jelentése: az egyén az interakciókban szerepéből kifolyólag cselekszik.

⁹ A vargyasi Daniel család gyászjelentő gyűjteményében 590 gyászjelentő szerepel, az 1858–1910 közötti időszakból. 1822-ből származik Toldalagi Mihály halálhírét közlő kétfalpos, fekete keretes gyászjelentő levél, amelyben az elhunyt özvegye a temetés után egy héttel adta hírül a szomorú eseményt. A Daniel család gyászjelentő gyűjteményét Olasztelken Bardócz József rendezte három kötetbe, 1910-ben (*Luka*, 2010, 7–8. o.).

¹⁰ Dr. Sipos Gábor igazgató szóbeli közlése.

¹¹ 2013. 08. 17-i megtekintés, http://www.vaml.hu/upload/2010_03/02/126751090718574934/gyaszjelentések.pdf Az adatot Bartos Róbert levéltárosnak köszönöm.

¹² 2013. 09. 24-i megtekintés, <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hoen1780.JPG?uselang=fr>

¹³ 2013. 09. 28-i megtekintés, <http://archivesadventistes.typepad.fr/blog/necrologies.html>

¹⁴ A gyászjelentőkben megjelenített halál- és társadalomkép elemzése: *Keszeg*, 1999.

¹⁵ Az orosz ortodoxia területén (Oroszország, Ukrajna, Bjelorusz) a szocializmus (s az ezzel járó ateizmus) korában a halott továbbélésének formájává szintén az emlék, az emlékezés vált. „A kommunista materializmus idején az emberi lélek mint metafizikai szubsztancia fogalma felcserelődött a kollektív emlékezettel” (*Ouritskaia*, 2005. 129). A „senkit sem szabad elfelejteni” jelszó nyomán került sor az ismeretlen katona emlékműveinek felállítására, a második világháború áldozatainak való emlékéllátásra. Oroszországban az éves kalendáriumban a halottakra való emlékezés több napon történhet. Októberben a Dimitri moszkvai fejedelem 1380-as évi győzelmének évfordulóján, Dimitri szombatja névvel egész évben október során a háborúban elhunytak emlékét lehet felidézni. A húsvét utáni tizedik nap, Radounitsa a halottakra való emlékezés napja. Hamvazószerda, pünkösöd hetének csütörtöke ('sémik'), pünkösöd szerdája a sírok felkeresésének napja (*Ouritskaia*, 2005).

¹⁶ Marosszéken a 18. század első feléből maradtak fenn az első datált sírkövek (*Péterfy*, 2005, 15. o.). Mezőtelegd temetőjét 1781-ben nyitották (*Emődi és Varga*, 2004, 21. o.). A Partium területén a 18–19. században fából faragott fejfák és keresztek, a 18–19. században kő síremlékek készültek, lásd: *Dukrét*, 1999. 10. o. Érmihályfalván a 18. század második feléből maradtak fenn az első sírkövek (*Kovács*, 2006, 45. o.).

¹⁷ A sírfeliratok korábbi értelmezése: *Keszeg*, 2008a, 2010.